

QARINDOSHLIK NOMLARI ASOSIDAGI MUROJAAT VOSITALARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Avezova Muyassar Pirnazarovna
Toshkent amaliy fanlar universiteti
1-bosqich magistranti
avezovamuyassar8@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilidagi qarindoshlik nomlari asosidagi murojaat vositalarining leksik-semantik va pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ular yaqin va uzoq qarindoshlarga hamda qarindosh bo‘lmagan shaxslarga nisbatan qo‘llanishiga ko‘ra tasniflanadi.

Kalit so‘zlar: qarindoshlik nomlari, murojaat vositalari, nutq madaniyati, hurmat kategoriyasi, emotsionallik

Аннотация: В статье анализируются лексико-семантические и прагматические особенности обращений, основанных на терминах родства в узбекском языке. Они классифицируются по отношению к близким и дальним родственникам, а также к неродственным лицам.

Ключевые слова: термины родства, формы обращения, прагматика, культура речи, категория уважения, эмоциональность

Abstract: The article examines the lexical-semantic and pragmatic features of address forms based on kinship terms in the Uzbek language. They are classified according to their use in addressing close and distant relatives, as well as non-relatives.

Keywords: kinship terms, forms of address, pragmatics, speech culture, respect category, emotionality

Qarindoshlik nomlari bilan bog‘liq murojaat vositalari — bu nutqda suhbatdoshga nisbatan hurmat, yaqinlik, mehr yoki ijtimoiy masofani ifodalash uchun ishlatiladigan qarindoshlik atamalaridir. Ular genetik xususiyatga ega bo‘lib, uni quyidagi kabi guruhlarga bo‘lib o‘rganish mumkin:

1. Yaqin qarindoshlar nomlari bilan bog‘liq murojaat vositalari avtobiografik jihatdan xarakterli bo‘lib, yaqin qarindoshlar ya‘ni oila a‘zolariga qilinadigan murojaatlardir. Murojaatning ushbu shaklini ham o‘z ichki guruhlarga bo‘lgan holda quyidagicha ifodalash mumkin.

Otaga murojaat : (*padarim, padari buzrukvorim, valadim, dada, ada, ota*).

- *Dadachi, dada, enam bugun sizga uch qozon palov damlab qo‘ydilar* (O‘. Hoshimov “Ikki karra – ikki besh” qissasi).

- *Tirikchilik-da, qanday qilay, ota?* (Oybek “Bolalik” qissasi).

Yuqoridagi shakllar umumiy nom ostida otaga murojaatni ifodalasa-da, turli ichki semalari bilan bir-biridan farq qiladi. Xususan, *padarim, padari buzrukvorim, valadim* badiiy-nazmiy nutq uchun xoslangan bo‘lib, fors va arab tillaridan o‘zlashgan so‘zlardir. Qolganlari (*dada, ada, ota*) sof o‘zbekchadir. Ular ichida bosh dominanta so‘z *ota* bo‘lib, *dada* va *ada* bir so‘zning turli ko‘rinishlari sifatida so‘zlashuv uslubida keng qo‘llaniladi.

Onaga murojaat: (*validam, validayi muhtarama, ona, oyi, aya, ena*).

- *Qarang, oyi, yetti og‘ayni orasidagi eng yorug‘ yulduz- meniki...* (O‘. Hoshimov “Dunyoning ishlari” qissasi).

- *Ena, men ham boray, qarashaman...* (Sh.Xolmirzayev “Zov ostida adashuv” hikoyasi).

O‘zbek xalqida onaga murojaatda muloyimlik, yaqinlik, erkalash ma’nolari ustunvor bo‘lib, murojaat shakllarida kichraytirish-erkalash, egalik morfemalari qo‘shilish holatlari mavjud. Yuqoridagi shakllardan *validam, validayi muhtarama*, shuningdek, erkalash, mehribonlik ma’nosida *mushtiparim, mehribonim* kabi murojaatlar badiiy nutq uchun xoslangan bo‘lib, *oyi, aya, ena* shakllari esa so‘zlashuv nutqi uchun xosdir. *Ona* leksemasi dominantadir.

- *Qarang, oyi, yetti og‘ayni orasidagi eng yorug‘ yulduz- meniki...* (O‘.Hoshimov “Dunyoning ishlari” qissasi).

- *Ena, men ham boray, qarashaman...* (Sh.Xolmirzayev “Zov ostida adashuv” hikoyasi).

Akaga murojaat: (*aka, og‘a*).

- *Qo‘ying, akajon, – dedi Naima.* (Sh.Xolmirzayev “Kechagi kun kecha” hikoyasi).

Opaga murojaat: (*opa*).

- *Opa, to‘y-ku, nima qilib ishlab o‘tiribsiz?* (Oybek “Bolalik” qissasi).

Ukaga murojaat: (*uka, ini*).

- *Yur, ukam, mashinada tikishni o‘rgataman* (Oybek “Bolalik” qissasi).

Singilga murojaat: (*singil*).

- *Singlim, sharm-hayoning vaqti emas...* (Sh.Xolmirzayev “Kechagi kun kecha” hikoyasi).

Boboga murojaat: (*bobo, buva, doda*).

- *Qayoqqa boramiz, buva, Mirahmad buvaning oldigami?* (Oybek “Bolalik” qissasi).

Buviga murojaat: (*buvi, momo, bibi*).

- *Buvijon, ish ko‘p, juda zerikdim.* (Oybek “Bolalik” qissasi).

- *Momo, vaqtim ziq, sizdan bir narsa so‘ray deb keldim.* (Sh. Xolmirzayev “Ahad Mirzo yig‘ladi” hikoyasi).

Yaqin qarindosh nomlari bilan bog‘liq murojaat vositalarida hurmat, ehtirom, erkalash, ovutish, kabi yashirin semalar mavjud bo‘lib, bu kontekst sharoiti va murojaatda turli morfemalar bilan yuzaga chiqadi. Xususan, yaqin qarindoshlarga murojaatlarda egalik va kichraytirish – erkalash morfemalarining qo‘shilishi xarakterlidir. Farzandlarga murojaat doimo egalik morfemasi bilan ifodalanadi (*o‘g‘lim, bolam, qizim*)ki, bu farzandni erkalash, suyish kabi semalarni ifodalaydi. Lekin ota-ona, bobo-buviga murojaatda egalik morfemalari qo‘llanilmaydi (*ota, dada, ona, oyi, bobo, buvi*). Sabab o‘zbek xalqi tarixan ota-ona, bobo-buvilariga nisbatan itoatkor munosabatda bo‘lishgan ushbu holat ishharakatlar orqali o‘z tasdig‘ini topganidek, so‘zlarda, xususan, murojaatlardayam namoyon bo‘lgan.

2. Uzoq qarindoshlar nomlari bilan bog‘liq murojaat vositalari

Amaki: “*Amaki, hikmatli gaplar ko‘p ekan*” (Oybek “Bolalik” qissasi).

Amma: “*Qani, fotiha bering, amma*” (Oybek “Bolalik” qissasi).

Tog‘a: “*Tog‘a, men darrov kelaman!*” (Sh.Xolmirzayev “Ukki sayrayapti” hikoyasi).

Xola: “*Nima qilib qo‘ydingiz, xola*” (O‘.Hoshimov “To‘ylar muborak” dramasi).

Jiyan: “*Qani, jiyan, nonni to‘g‘rab sho‘rvani urib oling*” (Oybek “Bolalik” qissasi).

Qarindoshlik nomlari bilan bog‘liq murojaat vositalari tilshunoslik uchun alohida katta mavzu bo‘lgan qarindosh-urug‘ terminlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, qarindoshlik nomlarini ayrim tilshunoslar ikki guruhga ajratadilar:

a) qon-qarindoshlik otlari: *aka, amma, amaki, bobo, buvi, jiyan, nevara, ona, opa, ota, singil, tog‘a, uka, xola, chevvara, evara, o‘g‘il, qiz;*

b) nikoh qarindoshligi otlari: *boja, kelin, kuyov, ovsin, pochcha, xotin, er, yanga, qayin, quda, qayliq, o‘gay* [1].

- *Quda, bu ishning shundoq bo‘lishini kim biluvdi, deysiz.* (S. Ahmad “Poyqadam” hikoyasi).

- *Yanga, upangizdan bering.* (S. Ahmad “Cho‘l burguti” hikoyasi).

- *Kelinjon, chiroqni kechgacha yoqmanglar...* (O. Muxtor “Egilgan bosh”).

- *Pochcha, siz nima qilib turibsiz bu yerda?* (O. Muxtor “Egilgan bosh”).

- *“Shundaymi, unda, maylingiz. O‘zi, kelin qayerda, quda?”*. “Ay, qaynim-e, ay, kalla-e!” (T. Murod “Ot kishnagan oqshom”)

3. Qarindosh bo‘lmagan shaxslarga qarindoshlik nomlari bilan murojaat

- *So‘zingizga tushunolmadim, ota, - dedi, - shundog‘ bo‘lsa ham javob beraman: bu kungacha siz yolg‘iz meninggina emas, bizning oilamizga otaliq mavqe‘ida turib, yaxshiliqdan boshqani sog‘inmay kelasiz.* (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar” romani).

Tilimizda qarindosh bo‘lmagan shaxslarga qarindoshlik nomlari bilan murojaat qilish holatlari keng uchraydiki, buning o‘ziga xos leksik-semantik jihati notanish

bo‘lmagan kishiga murojaatda I shaxs-so‘zlovchi tomonidan II shaxs tinglovchiga qarindoshdek murojaat qilinib, avvalo, unga bo‘lgan hurmat-ehtiromni o‘zida aks ettiradi va shuningdek, muloqotning mazmuni bo‘lgan ish-harakatni tez va oson hamda o‘zining foydasiga hal qilish ma‘nosi ham mujassam bo‘ladi[2].

Mazkur holatda murojaat shakllari kommunikantlarning jinsi, yoshiga qarab tanlanadi:

—*Siz ham biz bilan birga bo‘lingiz, quvonchli bu... — dedi u va uyalgansimon kulib, yerga qaradi.*

—*Rahmat, singlim, — titrab gapirdi Sultonmurod, — to‘ylaringga borurmen... Baxtlaring quyoshdek porloq bo‘lsin, xayr!* (Oybek “Navoiy” romani).

Keltirilgan dialogdan ko‘rinib turganidek, erkak tinglovchi tomonidan qarindosh bo‘lmagan ayol tinglovchiga nisbatan *singlim* qarindoshlik termini qo‘llangan. So‘zlovchi yoshining tinglovchi yoshidan katta ekanligi ana shu kabi murojaat shaklining ishlatilishini talab qilib turadi.

Katta yoshli erkaklarga murojaatlarda *tog‘a, amaki*, keksa yoshlilarga nisbatan *bobo (buva), doda*; (hurmatsezlik ma‘nosida) *boboy, qariya* shakllari ishlatiladi. Kichik bolalarga *bola(kay), yigitcha*; o‘smir yoshli va undan katta yoshli yigitlarga *yigit, polvon* shakllari qo‘llanilib, bu shakllar ham shartlidir, chunki murojaat paytida turli yoki bir xil yoshdagi, turli yoki bir xil mansabdagi, jinsdagi kishilar murojaatida shakllar ham turlicha bo‘ladi[3]. Biz faqat umumiy bo‘lgan jonli so‘zlashuv tilidagi holatlarni keltirdik, xolos.

Qarindoshlik nomlari asosidagi murojaat vositalari — o‘zbek nutq madaniyatining muhim elementi bo‘lib, ular orqali nafaqat aloqa o‘rnatiladi, balki ijtimoiy munosabatlar, hurmat va emotsional yaqinlik ham ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Iskandarova Sh. O‘zbek nutq odatining muloqot shakllari: fil.fan.nomz...diss. – Toshkent, 1993.
2. Narziyeva M.J. O‘zbek tilida shaxsni yosh jihatidan tavsiflovchi otlarning ma‘no tarkibi: filol. fan. nomz... diss. – Buxoro, 1992. 49–bet.
3. Mo‘minov S.M. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy–lisoniy xususiyatlari: filol. fan. dok. ... diss. avtoref. –Toshkent, 2000
4. Begmatov E., Babaeva A., Asomidsinova M. Adabiy norma va nutqmadaniyati. - T.,: Fan, 1983.